

τῆς ὕλης, ἢ ἡ πίεσις τῶν ἐξωτερικῶν περιστάσεων ἢ ἡ κοινωνικὴ ἐπιβολή. Καὶ εἶναι σωστὸ γιὰ τὸν ἄνθρωπον μὴ μόνον νὰ ὑποτάξῃ τὴν ὕλην ἀλλὰ καὶ τὰ περισσώτερα σημεῖα ὑποταχτῇ σαυτῇ. Γιὰ πολλοὺς μάλιστα ὑπάρχει κάποια ἡδονὴ στὸ νὰ παραδοθῶν στὸ ρεῦμα τῶν περιστάσεων ἢ στὴν ὁδηγίαν ἐνὸς ἄλλου· ὁ κατήφορος τῆς ἀδράνειας ἢ τῆς μηχανικῆς ἐπανάληψης εἶναι γλυκός, παρασταίνει τὸ τελειωτικὸ βόλεμα τοῦ πνεύματος μέσα στὴ μορφὴν ποὺ ἐπάσκισε νὰ δώσει μιὰ φορὰ στὴν ὕλην, καὶ τὸ κατάφερε μόνον προσαρμόζοντας τὶς ἀπαιτήσεις τοῦ στοῦς ἀδυσώπητους νόμους τῆς.

Μιλῆσαμε κάπως αὐθαίρετα γιὰ ὕλην καὶ πνέμα, νόμους ἢ ἐλευτερία καὶ εἶναι καιρὸς νὰ ὁρίσομε καθαρότερα τί ἐννοεῖ ὁ Μπέρξον μαυτοὺς τοὺς ὅρους καὶ τί σχέσεις βρῖσκει ἀνάμεσά τους.

Γ. Ὑλὴ καὶ Πνέμα.

Εἶδαμε πὼς τὰ φαινόμενα τοῦ ἐξωτερικοῦ κόσμου χωροῦν ἄνετα στ' ἄχρωμα γενικὰ πλαίσια τοῦ χρόνου καὶ τοῦ τόπου καὶ ἐπιτρέπουν τὴν πρόβλεψη τῆς κανονικῆς τοῦ ἐπανάληψης καθὼς ὑποτάσσονται σὲ μαθηματικοὺς ὁρισμοὺς καὶ ἐξίσωσεις. Ἡ ἴδια αἰτία ἐνεργώντας μέσα στοὺς ἴδιους ὅρους φέρνει τὸ ἴδιο ἀποτέλεσμα, γιὰ τὸν οἱ ποιοτικὲς τους διαφορὲς εἶναι ἀσήμαντες ὡς γιὰ τὴν πρόβλεψη. Ξέρομε ἀκόμα πὼς ἕνας ἄλλος νόμος φυσικὸς ὑποστηρίζει τὴ διατήρησις κάθε ἐνέργειας σὲ ὁποιαδήποτε μορφὴν καὶ ἂν μεταγυρίσει. «Τίποτα δὲ χάνεται, τίποτα δὲν φτιάνεται ὀλότελα καινούργιο στὴ φύση» εἶναι τὸ δόγμα ποὺ γενικοποιήθηκε ὁ φυσικὸς αὐτὸς νόμος, παρατηρημένος μόνον σὲ κλειστὰ συστήματα καὶ εἰδικὲς περιπτώσεις. Δὲν μπορῶ νὰ ἀναλύσω στὶς λεπτομέρειες τὴν νέα στροφὴν ποὺ δίνει στὸ νόμο τοῦτο

ἡ ἀνακάλυψη τῆς ἐντροπίας πού περιορίζει τὴ διατήρηση μόνο στὴν «δυνάμει» καὶ ὄχι στὴν «ἐνεργείᾳ» ἐνέργεια κι' ὀρίζει πὼς ὅταν μιὰ δύναμη ξεσκλαβωθῆ κι' ἐνεργήσῃ, δὲν μπορεῖ νὰ ξαναγυρίσῃ στὴν πρώτη τῆς λανθάνουσα μορφή. Τροποποιημένος ἀνάλογα ὁ πρῶτος νόμος θὰ λεγόταν ἔτσι: «Τίποτα δὲ φτιάνεται καινούργιο, κάτι, ἀπειροστό βέβαια, χάνεται κάθε φορὰ πού μιὰ δύναμη γίνεῖ ἐνέργεια».

Ἀπὸ τὴν ἄλλη μεριά μιλάμε γιὰ δημιουργικὸ χρόνο κι' ἐλεύτερη πράξι. Πὼς συμβιβάζονται τὰ δύο; Ἄρνιέται ὁ Μπέρξον τοὺς φυσικοὺς νόμους; Ἄς ξεχωρίσομε πρῶτα τοὺς φυσικοὺς νόμους πού εἶναι πιστοποίηση κανονικῶν σχέσεων ἀνάμεσα σὲ φαινόμενα περιορισμένα σὲ κλειστὰ συστήματα, πού ξαναφανερώνονται μὲ τοὺς ἴδιους ὅρους καὶ τὶς ἴδιες αἰτίαι, ἀπὸ τὰ ἐπιστημονικὰ δόγματα πού ἦταν στὴν ἀρχὴ ἀπλῆς ὑπόθεσις, βοηθητικῆς γιὰ τὴ μερικὴ ἐργασία καὶ κατάντησαν ἀμετακίνητα φανατικὰ «σύμβολα πίστεως». Εἶναι φανερὸ πὼς ὁ νόμος τῆς «διατήρησης τῆς ἐνέργειας» ἀνήκει στὰ δεύτερα. Ἄς δοῦμε κατόπι τί εἶναι αὐτὸ τὸ πνέμα, ἢ πιὸ χεροπιαστὰ στὸν ἄνθρωπο ἢ «συνείδηση» πού μᾶς δίνει τὴν ἐντύπωση πὼς ἐπεμβαίνομε δημιουργικὰ στὴ λειτουργία τοῦ κόσμου, πὼς προσθέτομε ἐπομένως κάτι ἐκεῖ πού «τίποτα δὲν φτιάνεται». Ἄν ἐξετάζαμε τὰ συνειδητὰ φαινόμενα μοναχά τους, θὰ μπορούσαμε εὐκολώτερα νὰ παραδεχτοῦμε πὼς ἀποτελοῦν χωριστὴ τάξι, ἔξω ἀπὸ τὴν κυριαρχία τῶν φυσικῶν νόμων. Μὰ ἔλα πού βρίσκονται ὅλη ὥρα σὲ ἀνταπόκριση καὶ ἀλληλοεπίδραση μὲ τὰ φυσικὰ φαινόμενα πού προϋποθέτουν αἰτιοκρατία καὶ διατήρηση τῆς ἐνέργειας; Γιὰ ν' ἀποφύγουν τὴ δυσκολία τούτη, οἱ ψυχολόγοι καὶ οἱ φυσικοὶ καταφεύγουν στὴν ὑπόθεσις τοῦ ψυχοφυσικοῦ παραλληλισμοῦ πού ἐκθέσαμε προτῆτερα· ἢ ὑπόθεσις αὐτὴ δὲ λύνει τίποτα

γιατί δὲν παραδέχεται ἐπέμβαση ἀπὸ τὸ ἓνα ἐπίπεδο στὸ ἄλλο, καὶ ὁ Μπέρξον παρατηρεῖ πὼς δὲν εἶναι κὰν ἐπι- νόηση τῶν φυσικῶν, ἀλλὰ παλιὰ μεταφυσικὴ θεωρία τοῦ 17ου αἰῶνα (Λάϊμπνιτς, Σπινόζα), ποὺ ἄρπαξαν οἱ ἐπιστή- μονες σὰ σανίδα σωτηρίας, ἐπειδὴ ἦταν φιλοσοφικὰ ἀκα- τάρτιστοι, καὶ δὲν ἔχουν τώρα τὸ δικαίωμα νὰ μᾶς τὴ σερ- βίρουν σὰν ἐπιστημονικὸ ἀμετακίνητο συμπέρασμα. Οἱ πιὸ συνεπεῖς βρίσκουν σωστὸ νὰ περιοριστοῦν στὰ φαινόμενα ποὺ μᾶς παρουσιάζει τὸ νευρικὸ σύστημα καὶ νὰ μὴ βγοῦν ἔτσι ἀπὸ τὸν κύκλο τῆς ἐνέργειας· σὲ μιὰ πράξη ἔχομε τότε παλμικὴ κίνηση (ἐξωτερικὸς ἐρεθισμὸς), ἤλεκτροχημικὴ ἀλ- λοίωση ἢ κίνηση ἀτόμων (μεταβίβαση καὶ ἐπεξεργασία στὸν ἐγκέφαλο), καὶ πάλι κίνηση μηχανικὴ ἢ ὅ,τι ἄλλο (μυϊκὴ ἐνέργεια ἢ ἐξωτερικὴ πράξη).

Καὶ ἡ συνείδηση; Αὕτὴ εἶναι *ἐπιφαινόμενο*, ἓνας ἀσή- μαντος φωσφορισμὸς κάπου κάπου, ποὺ φωτίζει ὠρισμέ- να φαινόμενα χωρὶς νὰ ἐπιδράει καθόλου. Ἀλλὰ μιὰ τέ- τοια ἄχρηστη λειτουργία θὰ εἶχε λείψει ὀλωσδιόλου, ὅπως βλέπομε στὴ φύση ἄχρηστα ὄργανα νὰ ξεπέφτουν καὶ νὰ χάνονται σὰν τὰ μάτια τοῦ τυφλοπόντικα. Χώρια ἀπ' αὐτό, ἴσως θὰ ἦταν σωστὴ τούτῃ ἡ θεωρία ἂν ἦταν ἀποδειγμέ- νο πὼς σὲ κάθε φανέρωμά της ἡ συνείδηση εἶναι ἐξαρτη- μένη ἀπὸ τὸ νευρικὸ σύστημα καὶ εἰδικὰ ἀπὸ τὸν ἐγκέφα- λο. Μιὰ γενικὴ σχέση ἢ ἐξάρτηση δὲ φτάνει· κ' ἓνα καρφὶ στηρίζει ἓνα ροῦχο, τὸ ροῦχο κουνεῖ ὅταν κουνήσῃ τὸ καρ- φὶ, πέφτει ὅταν πέσει, καὶ κάνει σημάδι ἢ τρύπα ὅταν εἶναι πολὺ μυτερὸ· δὲ θὰ πεῖ μὲ τοῦτο πὼς τὸ ροῦχο δὲ θὰ ὑπῆρχε ἂν δὲν ὑπῆρχε τὸ καρφὶ. Θὰ ἔπρεπε νὰποδειχτῇ μιὰ καθολικὴ ἀντιστοιχία κάθε σημείου καὶ κάθε ιδιότητος τοῦ καρφιοῦ μὲ ἀνάλογα σημεῖα καὶ ιδιότητες τοῦ ρούχου, καὶ θέλει πολὺ ἀκόμα γιὰ ν' ἀποδειχτῇ κάτι τέτοιο σχετικὰ μὲ

τὸν ἐγκέφαλο καὶ τὴ συνείδηση· ἡ ἀπόδειξη μερικῶν ἀντιστοιχιῶν, ὅπως ἡ τοποθέτηση τῶν αἰσθησιακῶν κέντρων σὲ ὠρισμένους ἐγκεφαλικούς λαβούς, δὲ φτάνει, γιατί κι' αὐτὲς οἱ ἀντιστοιχίες ἔχουν παρεξηγηθῆ. Τὸ βάρος τῆς πλέριας ἀπόδειξης πέφτει σὲ κείνους ποὺ ὑποστηρίζουν τὸ ἀντίθετο ἀπὸ τὴν καθημερινὴ προσωπικὴ πεῖρα καὶ τὸν κοινὸ νοῦ. Οἱ κλασικὲς βιολογικὲς του ἐργασίες καὶ οἱ παρατηρήσεις του ὡς γιὰ τὴν ἀφασία, ἐξασφαλίζουν τὸν Μπέρξον ἀπὸ τὴν ἀντίρρηση τῶν ἀμαυῶν ὅτι δὲν ξέρει ἀπ' αὐτά.

Γιὰ τὸν Μπέρξον ἡ συνείδηση ξεπερνάει, ξεχειλίζει ἀπ' ὅλες τὶς μεριές ἀπὸ τὴν ἐγκεφαλικὴ ἐνέργεια. "Αν σὲ κάθε ἐξωτερικὸ ἐρεθισμὸ ἀνταποκρινόταν μία μοναδικὴ ἀντίδραση, δὲ θὰ χρειαζόταν οὔτε κεντρικὸ νευρικὸ σύστημα, οὔτε συνείδηση· στὴν ὕλη κάθε ἐπίδραση καὶ ἀντίδραση εἶναι μονοσήμαντα, ἢ μιὰ ἀκολουθεῖ τὴν ἄλλη μὲ μηχανικὴ ἀνάγκη· στὰ ζῶα ὅμως καὶ ἰδιαίτερα στὸν ἄνθρωπο τὸ νευρικὸ σύστημα φαίνεται νὰ εἶναι σὰν ἓνα ἔλατήριο ἢ σὰν ἡλεκτρικὴ στήλη. Ἀποθηκεύει ἐνέργεια, δὲν ξεσπάει ἀμέσως σὲ ἀντίδραση καὶ μπορεῖ νὰ στρίψει τὸ ρεῦμα τῆς ἐνέργειας πρὸς ἄλλη διεύθυνση. Εἶναι σὰν ἓνας κεντρικὸς ἡλεκτρικὸς σταθμὸς ὅπου σωριάζεται ὅλος ὁ ἡλεκτρισμὸς ποὺ παράγεται, ἀλλὰ μὲ κλειδιά καὶ μεταλλαχτῆρες κατευθύνεται πότε στὴ μιὰ ἐπιχείρηση, πότε στὴν ἄλλη, πότε μένει στοὺς συσσωρευτὲς ὥσπου νὰ χρειαστῆ. Κ' ἀλήθεια αὐτὸ μᾶς δείχνει στὴν ἐξέταση κι' ὁ ἐγκέφαλος· τὰ κέντρα του, ἰδιαίτερα γιὰ τὶς ἀνώτερες λειτουργίες, συλλογισμό, προσοχή, μνήμη, δὲν καταγράφουν τὶς ψυχικὲς ἐνέργειες τὶς ἴδιες, ἀλλὰ τὶς κινήσεις, πραγματικὲς ἢ μόνο προσχεδιασμένες ποὺ οἱ ἐνέργειες αὐτὲς χρειάζονται σὰ βάση, ἢ ὅπου συνήθωςπραχτικά καταλήγουν. Γιὰ νὰ ξαναπιάσομε τὴν εἰκόνα τοῦ ἡλεχ-

τρικοῦ σταθμοῦ, στὰ κλειδιά, τοὺς πομποὺς καὶ τοὺς δέχτες θὰ στέκονται βέβαια ἢ θὰ στάθηνκαν κάποτε ἄνθρωποι, γιὰ νὰ μεταλλάξουν τὴ διεύθυνση τοῦ ρεύματος, ὅμως ἡ ποσότητά του δὲν ἐπλήθυνε καθόλου. Τὸ ἴδιο καὶ τὸ ποσὸ τῆς ἐνέργειας ποὺ διαθέτουν τὰ κεντρομόλα καὶ κεντρόφυγα νεῦρα δὲν ἔχομε ἀνάγκη νὰ υποθέσουμε πὼς ἀλλάζει μέσα στὸ κλειστὸ σύστημα τῶν φυσικῶν δυνάμεων. Γιὰ τὸν ἤλεκτρικὸ σταθμὸ χρειάστηκε τὸ ἀνθρώπινο χέρι, ἀλλὰ ἡ κίνησή του δὲν μπορεῖ νὰ υπολογιστῇ μὲ μέτρα ἤλεκτρισμοῦ, εἶναι ἔξω ἀπὸ τὸ σύστημα καὶ ἀπροσμέτρητα μικρὴ σχετικὰ μὲ τὶς τεράστιες δυνάμεις ποὺ ξεκλειδώνει.

Μποροῦμε νὰ παραδεχτοῦμε τὸ ἴδιο καὶ γιὰ τὴ συνείδηση; Ὁρισμένως ναί. Ἀπὸ ἀπλὴ παρατήρηση βλέπομε πὼς συνείδηση δὲν παρουσιάζεται παρὰ ἐκεῖ ποὺ φανερῶνεται κάποια ἀοριστία, κάποια πιθανότητα ἐκλογῆς ἀνάμεσα ἀπὸ πολλές δυνατότητες, κάποια, ὡς τὸ ποῦμε, ἐλευτερία· σύγκαιρά της παρουσιάζεται καὶ τὸ ὄργανό της, τὸ νευρικὸ σύστημα μὲ τὴν περίπλοκη κορυφή του, τὸν ἐγκέφαλο. Ἐτοῦτο πάλι, σὰν ἄξια μηχανή, εἶναι γυρισμένο ὅλο πρὸς τὴν ὕλη, κυτάζοντας διαρκῶς πὼς μπορεῖ καλύτερα νὰ ἐνεργήσῃ ἐπάνω της. Γι' αὐτὸ εἶναι λάθος τῆς ψυχολογίας ἂν ἐξετάζει μὲ τόση προσοχὴ τὶς αἰσθήσεις, τὶς παραστάσεις, ἔννοιες, θύμησες κτλ., σὰν νὰ κλείνουν μέσα τους τὴν αἰτία τῆς ὑπαρξῆς τους, σὰ νὰ εἶναι ὁ ἄνθρωπος ἓνας ἀμερόληπτος θεατῆς, οὐσιαστικὰ ἀδιάφορος στὰ γινόμενα τοῦ κόσμου· ἡ ἀλήθεια εἶναι πὼς θύμηση, προσοχή, ἐξυπνάδα, εἶναι ὄργανα γυρισμένα πρὸς τὴν πράξη. Ὁ ἐγκέφαλος δὲν κρατεῖ ἀπὸ τὰ περασμένα εἰκόνες καὶ «χνάρια» ἐντυπώσεων, ἀλλὰ κινητικὲς δυνατότητες ποὺ μποροῦν νὰ χρησιμέψουν ὅταν ξαναχρειαστῇ ἡ ἴδια ἀντίδραση. Ὅπως οἱ αἰσθήσεις μας διαλέγουν τοὺς ἐρεθισμούς

τους, δὲν προσέχουν δηλαδή ὅλες τις ἄπειρες ἐντύπωσησ ποὺ μποροῦσαν νὰ δεχτοῦν ἀπὸ τὸν ἐξωτερικὸ κόσμο, ἀλλὰ μόνο ἐκεῖνες ποὺ μᾶς βοηθοῦν νὰ κατατοπιστοῦμε καὶ νὰ ἐνεργήσομε ὠφέλιμα, τὸ ἴδιο ἢ προσοχή μας κ' ἢ θύμηση διαλέγει ἀπὸ τὸ ἀπέραντο ὑλικὸ τῆς μνήμης ἐκεῖνες τις πραγματικὲς ἢ μόνο σχεδιασμένες κινήσεις, ποὺ μᾶς βοηθοῦν νὰ ἐχτελέσομε εὐκολότερα καὶ ἱκανότερα τις νέες ἀντίδρασησ ποὺ μοιάζουν μὲ τις παλιές.

Ξεχώρισα θύμηση καὶ μνήμη. Οὐσιαστικὰ δὲν ξεχνιέται τίποτα, ἀφοῦ ἡ ψυχικὴ ζωὴ εἶναι ἴσα-ἴσα πλασμένη ἀπὸ τὸ ὀγκωμένο ὑλικὸ τοῦ περασμένου καιροῦ ποὺ ἔχει ἀξεχώριστα ἐνσωματωθῆ στα τωρινά. Ἡ συνείδηση ὅμως, ὅπως εἶπαμε, εἶναι γυρισμένη πρὸς τὴν πράξη· δυναμικὰ θὰ μποροῦσα ἴσως κάθε στιγμή νὰ θυμηθῶ ὅλη τὴ ζωὴ μου, ἡ μνήμη της ὑπάρχει μέσα μου· ἀλλὰ γιὰ πραχτικὴ ἐνέργεια θὰ ἦμουν ἀνίκανος τὴ στιγμή ποὺ μέσ' ἀπὸ τὸ ἀπέραντο αὐτὸ ὑλικὸ δὲ θὰ διάλεγα τὴν παράσταση ἢ τὸ στοχασμὸ ποῦ θὰ μοῦ χρειαζόταν. Τὴν ἐργασία τούτη εὐτυχῶσ δὲν εἶναι ἀνάγκη νὰ τὴν κάνω ἐγὼ ἀπὸ τὴν ἀρχή· ὁ ἐγκέφαλόσ μου ἢ καλύτερα ὁ ἐγκέφαλος τῆς ἀνθρώπινης γενιᾶσ, ἔχει μάθει τὴ δουλειά του ἀπὸ αἰῶνες· μπαίνει ἀμέσως σὲ κίνηση καὶ μοῦ θυμίζει τὴν λέξη ἢ καλύτερα τις κινήσεις ποὺ χρειάζονται γιὰ νὰ προφέρω τὴ λέξη, νὰ κάνω τὴν πράξη ἢ νὰ ἰδῶ τὴν εἰκόνα (ὅλα τοῦτα μόνο σχεδιασμένες κινήσεις) ποὺ χρειάζονται γιὰ τὴν εἰδικὴ τωρινὴ περίσταση. Ἄς στοχαστοῦμε τὴν ἐντύπωσι τῆς ἐντονης κινητικῆσ προσπάθειας ποῦ ἔχομε ὅλοι ὅταν πᾶμε νὰ θυμηθοῦμε ἓνα ὄνομα χωρὶς νὰ τὸ κατορθώνομε· τὰ κινητικὰ στοιχεῖα ποὺ συγγενεύουν περισσότερο μὲ τοὺς φθόγγους τοῦ ὀνόματος βρίσκονται σὲ μεγάλη ταραχὴ, ὥσπου κάποτε ὕστερ' ἀπὸ ὦρα

πολλή και ἴσως μέρες ὀλόκληρες παρουσιάζεται ξαφνικά ἢ κίνηση μόνη της και πολὺ φυσική.

Ἀντίθετα ξέρομε πῶς στοὺς ἐτοιμοθάνατους παρουσιάζεται σὰν ὄραμα μπροστά τους, σὲ ταχύτατην ἐναλλαγὴν χωρὶς κὰν νὰ ἔχουν τὴ συνείδηση τῆς γρηγοράδας, ὅλη ἡ περασμένη τους ζωὴ μὲ ζωντανὰς λεπτομέρειες ποὺ θὰ ἦταν ἀδύνατο νὰ «θυμηθοῦν» ἐνσυνείδητα. Ὁ Μπέρξον ἐξηγεῖ αὐτὸ τὸ φαινόμενον ἔτσι: τὴν ὥρα ἐκείνη, ποτισμένοι ἀπὸ τὴ γνώση πῶς ἀφεύγεται θὰ πεθάνουν, χαλαρώνουν ὀλοτελα τὴν προσοχὴν τους ἀπὸ τὴ ζωὴ, ἀπὸ τὰ μελλούμενα, ἀπὸ τὴν πράξιν· ἡ συνείδηση παύει νὰ ἐνεργεῖ μὲ πρακτικὸ σκοπὸν, νὰ τοὺς «θυμίζει» ἕνα παλιὸ περιστατικὸν γιὰ νὰ τὸ χρησιμοποιήσουν σὲ μιὰ καινούργια περίστασιον. Κ' ἔτσι ἡ μνήμη ἀνεβαίνει ὅλη ὅπως ὑπάρχει μακραίνοντας ἀπὸ τὴ ζωὴ, χεροπιάνει ἡ ψυχὴ ὅλο της τὸ εἶναι. Τὸ φαινόμενον λοιπὸν τοῦτο, και ἀνάλογά του τὰ ὄνειρα, δὲν εἶναι πρόσθετο στοιχεῖον καινούργιον ποῦ θέλει νέαν ἐξήγησιν, ἀλλὰ μιὰ ἀφαίρεση· λείπει τὸ συνειθισμένον φρένον τῆς προσοχῆς στὴ ζωὴ, τῆς ξεδιαλογῆς τοῦ ὠφέλιμου, τῆς διανοητικῆς προσπάθειας γιὰ τὴν προσαρμογὴν εἰς τὴν ὕλην.

Ἄν τὰ περασμένα μας ὑπάρχουν ὅλα, κι' ἂν ὅπως εἶδαμε δὲν εἶναι ἀποθηκεμένα στὸν ἐγκέφαλον, ποῦ βρίσκονται; Εἶναι ἴσως ἀνόητον, λέει ὁ Μπέρξον, νὰ ρωτᾶμε τὴν τοπικὴν θέσιν ἑνὸς αὐτοῦ πράγματος, ἀλλὰ θὰ παντήσω ἀπλᾶ ὅπως μὲ ρωτᾶν: στὸ πνεῦμα. Τὸ πνεῦμα εἶναι ἀπόλυτη πραγματικότητα γιὰ τὸ Μπέρξον ὅπως γιὰ ὅλους τοὺς μεγάλους φιλοσόφους. Ἡ διαφορὰ του ὅμως ἀπὸ τοὺς ἄλλους βρίσκεται σὲ τοῦτο, ὅτι δὲν τοῦ φτάνει νὰ τὸ θέσει ἀξιωματικᾶ, νὰ διαπιστώσει δογματικὰ ὠρισμένες ἰδιότητές του, ἀλλὰ μᾶς δείχνει πῶς δουλεύει μέσα εἰς τὴν ἄλλην πραγματικότητα, τὴν ὕλην, ἔτσι ποὺ κι' ἕνας ἀπλὸς ὑλιστὴς ἐπιστήμο-

νας, χωρίς να παραδέχεται πώς ἀληθινὰ ὑπάρχει, μπορεῖ
να παρακολουθήσει τοὺς συλλογισμούς του πέρνοντάς το
μόνο σὰ μιὰ ὑπόθεσιν καὶ νὰ βρεῖ στὸ τέλος πὼς ἡ ὑπό-
θεσιν αὐτὴ εἶναι χρήσιμη, γόνιμη καὶ λογικὴ. Κι' αὐτὸ εἶναι
τὸ μόνο ποῦ μπορεῖ ν' ἀπαιτήσῃ ἕνα ἐπιστήμονα.

Μὲ τὸ νευρικὸ σύστημα τὸ πνεῦμα δὲν ταυτίζεται,
ὅπως εἶδαμε, οὔτε παρουσιάζει πλείους καὶ ἱκανοποιητικὰς
ἀντιστοιχίας, ἀλλὰ τὸ ξεπερνάει ὁλοῦθε καὶ τὸ μεταχειρίζεται
σὰν ἐργαλεῖο γιὰ ὠρισμένες του δουλειὰς. Ταυτίζεται ὅμως
μὲ τὴ συνείδησιν. Τοῦτο εἶναι ἕνα ἀπὸ τὰ πιὸ δύσκολα καὶ
ἀμφισβητημένα σημεῖα τῆς Μπερξονικῆς θεωρίας. Θὰ εἶ-
χαμε τὴ διάθεσιν ν' ἀπαντήσομε: στὸν ἄνθρωπο, ναί· γιὰ
στὸν ἄνθρωπο περιοριστήκαμε ἴσα μὲ τώρα. Ἄλλὰ οὔτε καὶ
τοῦτο εἶναι σωστό. Ἡ συνείδησιν, θὰ λέγαμε καλύτερα,
εἶναι τὸ χρονικὸ φανέρωμα τοῦ πνεύματος, ἡ ὄψιν ποὺ πα-
ρουσιάζει κάθε στιγμὴ στὸ ξετύλιγμά του. Τὸ πνεῦμα ὀγκώ-
νεται, φτιάνεται κάθε στιγμὴ ἀπὸ τὴν ψυχικὴ ἐμπειρία
ποὺ ἀλλοιώνεται δημιουργικὰ μὲ τὸ χρόνο. Εἶναι παρὸν
κάθε στιγμὴ, ἀλλὰ δὲν μπορεῖ νὰ φανερώνεται ὅλο· κ'
ἐπομένως ἡ συνείδησιν, τὸ φανέρωμά του, εἶναι πάντα δη-
μιουργικὰ νέο, ὅπως καὶ τὸ ἴδιο τὸ πνεῦμα, ἀλλὰ δὲν εἶναι
ὅλος ὁ ὄγκος του, ὅπως ἡ ἐπιφάνεια ἑνὸς ποταμοῦ δὲν εἶ-
ναι ὁ ποταμός. Δὲν ξέρω ἂν ὁ ἴδιος ὁ Μπερξον θὰ συμ-
φωνοῦσε μὲ τὴν ἐξήγησιν αὐτὴν· φοβᾶμαι πὼς θάβρισκε
ὅτι διπλασιάζω «τὰ ὄντα» χωρὶς λόγο. Ἄλλὰ ὁ ἴδιος, ἀπα-
σχολημένος πολὺ περισσότερο μὲ τὴν ἄλλη ὄψιν τοῦ ζητή-
ματος, τὴ σχέση τοῦ πνεύματος πρὸς τὴν ὕλη, ἴσως δὲν ξε-
καθάρισε ὅσο καλὰ θὰ μπορούσε τὸ σημεῖο αὐτό.

Περιοριστήκαμε ὡς τώρα στὸν ἄνθρωπο. Ἄλλὰ στὰνά-
λογα συμπεράσματα θὰ φτάσομε ἂν ξεκινήσομε ἀπὸ κεῖ

